

A marosvásárhelyi Református Kollégium alapításának 450. évfordulójára

A főtér fölötti magaslatra épült iskolába igyekvő diákok ugyanúgy egyszemélyes zenéjükbe zárkózva, vagy a mindenkori éppen-távollevőknek telefonálgatva kezdik napjukat, mint nemzedéktársaik, az ő ruházatuk testhez idomulását vagy kötelező bőségeit is kontinenseken átívelő szabályozások határozzák meg. Valami mégis megkülönbözteti a közös épületben tanuló bolyaisokat és kollégistákat a város többi tizenévesétől: egyfajta képesség az elkomolyodásra, a majdnem-áhitatra, mihelyt szóba kerülnek a szellemi gyökök, az elődök, iskolamesterek és tanítványok, a díszterem színpadáról elhangzik a „találd ki végre szép, magányos arcát”, vagy a hátizsák oldalzsebéből 1-2 gyertyányi fényt hozzá lehet adni a páros sírkövet övező lángtengerhez november elsején estefelé a református temetőben.

Sokféle indíttatás lehet e mögött, a múltból szerzett tudás különböző szintjei, vagy egyszerűen csak hangulatok, látványok, a város fölé magasodó Vártemplom, amint a keletre néző ablakokból látható, a Bolyaiak kőarca az iskola előtti parkban, a régi épületszárny boltíves folyosói, ahol még felidézhető a régenvolt professzorok vonulása. A még létező, de már lakatlanul dűledező házak a Kazinczy és Sáros utcák közötti lejtőn, és egy verssor: „marasztalá a város sárkezeivel” – ugyancsak Székely Jánostól. És százéves tablók, tucatnyi tanár és ugyanannyi maturandus komoly-szép fényképével (ők még merenghettek, akkoriban nem volt kötelező sem a mosoly, sem a derű), a következőn már katonaruhás tanárok és diákok...

Ez az írás sűrítetten tartalmazza a négy és fél évszázados iskola történetét, és azzal a reménnyel adjuk közre, hogy tényanyaga révén fontos adalékokkal gazdagítja régióink szellemtörténetét, mellékelt képei pedig a közvetlen tapasztalás örömét nyújtják.

450 éves tehát a marosvásárhelyi skóla, amelynek mai utódai a 10 éve újraindult Református Kollégium és a Bolyai Farkas Elméleti Líceum. Alapítása 1557-ben, a reformáció hajnalán, az erdélyi fejedelemség megszilárdulásának idején történt, amikor az egyre erősebbé váló református közösség számára országgyűlési határozattal tették lehetővé, hogy az elnéptelenedett kolostorok helyén oktatási intézményeket alapítson. Ez szinte egyidejűleg történt meg

Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Nagyváradon, ezért ünnepelhetik egyszerre Erdély-szerte ezt az évfordulót protestáns kollégiumaink.

A Schola Particula

Marosvásárhelyen a város vártemplomának északkeleti oldalához épített régi épületrész biztosított helyet az új iskolának, mely azelőtt a Ferenc-rendiek otthona és intézete volt. E szerencsés választásnak köszönhetően az ősi falak ma is láthatók, a vártemplom gótikus termében tábla állít emléket a hajdan ott működött iskolának. Kétségtelen, hogy ezeknek az iskoláknak a fő rendeltetése az új református vallás terjesztése volt. A tanuló ifjúság imádkozva, egyházi énekeket énekelve, vallásos sorsának mozgalmas eseményeivel egybe-forrottan nőtt fel, fejlesztette ki arculatát. Ennek a valláserkölcsei nevelésnek két erőteljesen kidomborodó vonása van: az egyik, hogy életszerű és gyakorlati, a másik pedig az, hogy harcias, támadó jellegű, amit a hitviták is jól érzékeltetnek. Ezek abban a korban az egyházi és társadalmi berendezkedésbe való beleszólás esélyét is magukban hordozták, ugyanakkor az elmeélesítés alkalmait is jelentették. Az egyik, kéziratban ránk maradt megállapítás szerint a „Scholában a teológiát oly fokon tanították, hogy innen külföldi egyetemekre vagy pedig egyenesen papságra mehettek az ifjak”. A fő tantárgyat képező teológia sikeres oktatása érdekében természetes, hogy a tanulót meg kellett tanítani írni, olvasni, számolni, valamint más általános, „világi ismeretekre” is.

A mai értelemben vett tantestület sok esetben egyetlen személyből, az iskolamesterből állt, akit egyes dokumentumok rektornak is neveznek. Noha az intézmény még nem különösen tekintélyes, iskolamesterei már ekkor beírják nevüket a magyar művelődéstörténetbe: a skóla legelső ismert rektora, Laskai Csókás Péter mintegy másfél esztendeig állott az intézmény élén. Valamennyi tantárgyat valószínűleg egymaga tanította, mintegy tíz nyelven beszélt, előadásait nyomtatásban is megjelentette 1581-ben Brassóban, Valentin Wagner segítségével *Speculum exilii* (Száműzetésnek tükre) címmel (közel ezer oldalra rúgó könyv). 1584-ben jelentette meg Svájcban *Theorematum de puro et expresso Dei verbo* (Tantételek a prédikációról) című vitairatát, amelyben a kolozsvári jezsuita atyák tanait vette alapos rosta alá. Művével felkeltette Theodore Bèze (1519–1605) figyelmét, aki Kálvin tanítványa és életművének folytatója volt. E művének oroszlanrésze volt a jezsuiták Erdélyből való száműzetésében (1588). Leghatásosabb hitvitázója a jezsuitáknak. Legjelentősebb alkotása a Calepinus-féle tizenegy nyelvű szótár (1585) magyar szókészletének összeállítása. Elsőként szerez polgárjogot a magyar nyelvnek az európai nyelvek között. Európai

színvonalú tudós-tanár, akinek egész szellemisége a hit, a magyarság, az erdélyiség, az európaiság tartóoszlopaire épül.

Baranyai Decsi Czímor János 1593–1601 között volt az iskola igazgatója. Humanista író, és az első ismert magyar közmondásgyűjtő. Több mint ötezer görög–latin–magyar közmondást adott közre, őt tekintik a magyar példabeszédi irodalom megteremtőjének

Bojthi Veres Gáspár rektor Bethlen Gábor historikusa volt. Fő műve *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen libri XII*. (Bethlen Gábor viselt dolgairól. Viennae, 1629), amelynek nagy része nem ismeretes; három könyvét Johannes Chr. Engel adta ki újra (*Monumenta Ungarica*. Viennae, 1809).

Az iskola első 35 igazgatója közül 23 cserélte fel a tanári hivatást a papi státusra (ezek közül kettő püspök is lett), ami arra utal, hogy az utóbbi hivatás nagyobb társadalmi tekintéllyel és jobb javadalmazással járhatott.

1600–1601-ben a várat feldúlták Basta zsoldosai, ezért az iskola átköltözött a szomszédos dombra, arra a helyre, ahol ma is áll.

A XVII. század végéig iskolánk ún. schola particula volt, azaz alá volt rendelve egy nagyobb, rangosabbnak tekintett kollégiumnak, amely hol a kolozsvári, hol a gyulafehérvári volt, s amely előírta számára a megtanítandó tananyagot, s kinevezte tanárait.

A partikula törvényeit nagyon alaposan kidolgozták, a hétköznapi élet és a társadalmi érintkezés minden alkalmára előírták a diák kötelességeit és a törvényt áthágók büntetéseit. Íme egy részlet a rendelkezésekből: „Parancsoljuk, hogy az iskola minden polgára és lakója a leckéken, vizsgákon, ismétléseken, vitatkozásokon s más iskolai gyakorlatokon éberem (nem ásítózva) jelen legyen. Az erre nem ügyelő egy leckéért 3 dénárt fizessen, vizsgáért négyet, ismétlésért 8 dénárt; az írásbeli dolgozat magyarul való felolvasásának elhanyagolásáért (pro neglecta Hungarica praelectione stili) 2 dénárt.” A törvények ismeretéhez és betartásához kapcsolódik a subscribálás, ami egy olyan diákszokás volt, amely évszázadokig fennmaradt református kollégiumaink életében. A hatodik osztály végén a vizsgát sikerrel kiálló ünnepélyes keretek között írták be nevüket az iskola ősi anyakönyvébe, az intézmény törvényeinek aláírása által azok megtartására kötelezve magukat. A subscribált diákokat az „úr” megszólítás illette meg, joguk volt dohányozni és sétapálcát hordani. A subscribálási jegyzőkönyvek majdnem teljességgel megmaradtak, azért is fontosak, mert feltüntetik az iskola diákjainak születési évét, helyét és származását.

A Református Kollégium a XVIII. században

A partikula-státus 1718-ban változott meg, ui. ebben az évben, április 30-án egyesült a sárospataki kollégium azon részével, amely hosszú hányattatás után végül is Marosvásárhelyen talált menedéket. A sárospataki kollégium diákjait és tanárait a vallási türelmetlenség űzte ki otthonukból még 1671 októberében, ui. II. Rákóczi György özvegye, Báthori Zsófia férje halálát követően visszatért a katolikus hitre, s elűzte Sárospatakról a református kollégiumot. A kollégium tanárainak és diákjainak egy része Sárospatak környékén próbálta meg – sikerrel – kivárni e történelmi vihar elvonulását, másik részük új otthont keresett és talált végül Erdélyben.

Először Gyulafehérváron húzódtak meg, majd rövid ideig egy ahhoz közel eső helységben, Boroskrakkóban, végül pedig Marosvásárhely fogadta be őket. A velük való egyesülés a marosvásárhelyi Schola történetének egyik legjelentősebb eseménye volt.

Az egyesítéssel mindkét iskola jól járt. A sárospatakiak biztonságos otthont találtak a székely fővárosban, a Schola pedig kollégiumi, azaz főiskolai rangra emelkedett, kezdetben két kara volt: teológiai és bölcsészeti, ehhez később jogi is járult. Ez utóbbit 1797-ben szervezték meg, s a kolozsvári egyetem 1872-ben történt felállításáig működött.

A főiskola képzett lelkészeket és széles látókörű világiakat nevelt. Főleg a teológia kapcsolta be a kollégium életébe azokat a filozófiai, nyelvészeti és történelmi ismereteket, amelyek ugyan nem jelentették a vallásos gondolkodás részét, de abban a korban máshol nem voltak hozzáférhetők.

Az iskola életében döntő jelentőségű volt az 1769-i marosvásárhelyi tanterv és utasítás, mely az összes erdélyi felsőbb iskolák tanítási rendjét szabályozta, és általában az értelemre való hatást és a vallás-erkölcsi nevelést szorgalmazta.

1802-ben épült fel az az épület, amelyben ma a bentlakás található.

A XVIII. század vége felé a kollégium tanárai között számos olyan tudós elmét, elsősorban filozófust találunk, aki komoly hatással volt kora szellemi életére, illetve egyéni teljesítményei kora nemzetközi élvonalába helyezik.

Fogarasi Pap József (1744–1784) 1769-től tanult külföldön. Tanulmányútjának állomásai: Bazel, Frankfurt, Gröningen, Franeker, Utrecht. 1774-től bölcséleti doktor, 1779–1784 között pedig a marosvásárhelyi kollégium bölcsélet professzora, és számos, nyugati egyetemek által meghirdetett pályázat kitüntetője. 1784-ben a budai egyetem filozófiatanárává nevezték ki, de ezt az állását már nem tudta elfoglalni. 1788-ban jelent meg a *Dans toute la nature on observe des effets: il y a donc des forces* című műve, melynek magyar nyelvű kivonatát Aranka György hagyatékában találták meg.

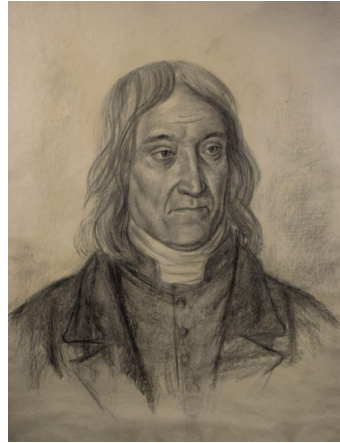
Csernátoni W. Sámuel (?–1803) 1776-ban iratkozott be a göttingeni egyetemre, 1778-ban pedig az utrechtire. 1785-től 1803-ig oktatott Marosvásárhelyen. 1791-ben Bécsben jelent meg a *Philosophicum tentamen* (Filozófiai kísérlet) című műve. Német nyelven megjelent munkája: *Az emberi értelemnek természeti históriája*.

Köteles Sámuel (1770. jan. 30., Újtorda – 1831. máj. 26., Marosvásárhely) 16 éven át tanított Vásárhelyen. 1796-tól Jénában tanult, ahol több forrásból is megismerkedett a kanti, fichtei, schellingi eszmékkel, művekkel. Négy szemeszter hallgatása után került vissza Marosvásárhelyre. Döntő szerepe volt az erdélyi magyar nyelvű filozófia kialakulásában, annak kantiánus alapvetésében. Műveit Kant szellemében írta, miután a kor eszméinek megfelelő döntés alapján több tanártársával együtt belátta, hogy át kell térni a magyar nyelvű filozófiaoktatásra, megteremtven annak terminológiai alapjait. Nem annyira eredeti műveket, mint inkább az oktatásban használható alapos tankönyveket akart írni, átfogva a különböző filozófiai szakágakat. A szakmai, az egyházi és a közéleti fórumokon egyaránt hatalmas tekintélye volt. Őt tekintették az erdélyi felvilágosítónak. Művei közül jó néhányat a marosvásárhelyi kollégium nyomdájában nyomtattak, ilyen például a *Logika vagy az értelem tudománya, Erkölcsi antropológia vagy alkalmaztatott erkölcsi tudomány*, de fennmaradtak keze írásával írt munkák (*Az úgynevezett classisokban való tanításnak és tanulásnak módja*), ill. a kéziratok után készült másolatok. Műveinek listája meggyőző alkotó vénájáról és termékeny szelleméről, s azt is jelzi, hogy Köteles Sámuel tisztában volt a filozófia rendszeres művelésének a fontosságával is.

Bolyai Farkast 1804 februárjában hívták meg a matematika-fizika-kémia tanszék professzorának, és ugyanabban az évben, május 4-én tartotta meg székfoglaló beszédét. A várost többé nem hagyta el, itt élte le életének hátralevő 52 esztendejét egy szerény, az akkori viszonyok polgári ízlésének is

alig megfelelő tanári szálláson, a mai Bolyai, akkor Nagyköznek nevezett utcában. Negyvennyolc esztendőn át indult onnan naponta a szemben levő kollégiumba.

Tanulmányait Enyeden, Kolozsváron, Jénában és Göttingában végezte. Göttingában ismerkedett meg Gauss-szal, valószínűleg a hozzá fűződő barátság tette érdeklődése fő területévé a matematikát, s azon belül is a párhuzamosok kétezer éves problémáját. Ez sok keserűség és csalódás forrása is volt számára, viszont éppen ő szolgáltatatta az indítékot fia, János számára, hogy ebben a tárgykörben világraszólót alkosson.

Bolyai Farkas polihisztor volt: hét nyelvet beszélt, életműve a természettudományos – elsősorban a matematikai – munkák mellett szépirodalmi alkotásokat és néprajzi munkát (*Marosszéki lakodalmi szertartások*) is magában foglal, erdészeti tanulmánya a szakemberek véleménye szerint az első magyar nyelven megjelent erdészeti szakmunka. Kéziratos hagyatékában rengeteg gyakorlati vonatkozású feljegyzés van: ezek gyógyszerek készítésével, állatgyógyászati, borkezelési kérdésekkel, kertészkedéssel, a természetes festékanyagokkal, a hó gazdaságos kihasználásával kapcsolatosak. Az utóbbit nagyon jó hatásfokkal valósították meg az általa épített kályhák, amelyek Erdély-szerte híresek voltak, közülük kettő ma is látható a Bolyai-múzeumban. Egy kötetre való verset írt, az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1815-ben meghirdetett pályázata (amelyre Katona József a *Bánk Bámmal* jelentkezett) öt szomorújátékot küldött, 1818-ban jelent meg *A párisi per* című színdarabja.

Szépirodalmi munkái közé sorolhatjuk műfordításait is. E fordítások azonban nem tekinthetők hiteleseknek, mivel itt-ott új gondolatokat toldott be, melyek az eredetiben nincsenek benne, ám kifejtésüket ő szükségesnek tartja. Angolból lefordítja Alexander Pope *Próbatétel az emberről* (Essay on Man) című tankölteményét. Ezt a fordítását, melynek toldalékában még Milton, Thomson, Gray és Schiller néhány versének a fordításai is szerepelnek, 1819-ben nyomtatta ki Marosvásárhelyen, a református kollégium betűivel. A Tudós Társaság (Magyar Tudományos Akadémia) 1832. március 9-én levelező tagjává választja Bolyai Farkast.

Kétségtelen, hogy munkásságának legjelentősebb részét matematikai tevékenysége képezi. Amellett, hogy ő is felsorakozott azok közé, akik két évezreden át próbálkoztak az euklideszi párhuzamossági axióma bizonyításával,

több értékes meglátással és eredménnyel gazdagította matematikai ismeretein-
ket. Legjelentősebb matematikai munkája a *Tentamen* két kötete, melyek 1832-
ben, illetve 1833-ban hagyták el a kollégium nyomdáját. De azelőtt és azután is
több matematikai művet jelentetett meg. Ezeknek itt csak egyszerű felsorolá-
sára szorítkozunk; a művek kivétel nélkül a marosvásárhelyi kollégium
nyomdájából kerültek ki: *Az arithmetica eleje* (1829–1830); *Arithmeticanak,
geometriának és physikának eleje* (1834); *Az 1829-ben nyomtatott Arithmetika elejének
részint rövidített, részint bővített, általában jobbított, s tisztáltabb kiadása* (1843);
Arithmetica eleje kezdőknek (1850); *Úrtan elemei kezdőknek* (1851); *Kurzer Grundriss
eines Versuchs...* (1851). A párhuzamosok elméletének tisztázásáért kifejtett
erőfeszítésein kívül – melyek során több helyettesítő axiómát talált – igen
jelentősek az analízisben a sorok konvergenciájára vonatkozó vizsgálatai, a
bizonyos típusú algebrai egyenletek megoldására vonatkozó algoritmusa, vala-
mint a sokszögek átdarabolhatóságából eredő végszerű területegyenlőség
fogalmának a bevezetése és az ezzel kapcsolatos tétele.

Az akkori feljegyzésekből és visszaemlékezésekből arra következtethe-
tünk, hogy Bolyai Farkas köztiszteletben álló, népszerű ember volt. Bedőházi
János, a Bolyaiak egyik életrajzírója, Farkas kortársainak elbeszélései alapján így
jellemzi az öreg tanárt:

„Ha képet akar képzeletünk festeni róla, mindig az a középtermetű,
szikár, hosszúkás, beretvált, nyájas arcú, kissé meggörnyedt öreg ember alakja
áll előttünk kétfelé választott, vállaira omló hosszú fehér hajával, ajkai körül a
mélabú, a szelíd bánat sajátságos vonásával, villogó mélytüzű szemével. Amint
megjelent katedráján fekete, kissé kopottas ruhájában, hosszú szárú csizmában,
vállain kékes színű hosszú köpenyben, kezében széles karimájú kalapjával;
mintha hallanók köhécselését, rekedtes hangját, amely az előadás tüzeiben
átmelegedve visszanyeri csengését; vagy amint otthon gondolataiba vagy
számaiba merülve asztala előtt ül fehér flanel ujjasában, szemén a zöld ernyő-
vel; mintha látnók tollának izgatott futását a papíron, mialatt betűi, keze nem
tudván gondolataival versenyt haladni, alig olvasható sorokká alakulnak.”

A kollégium 1800 és 1867 között

A reformkorban a nemzeti ébredés hatása alatt a kollégium élete
megpezsdült. A kor törekvéseinek diadalát jelentette, hogy hosszas és megtor-
panásoktól, visszarendeződésektől sem mentes folyamat eredményeként 1833-
tól minden felsőbb tudományt magyarul oktattak. A márciusi eszmék páratlan
gyorsasággal lobbantották lángra az ifjak lelkét, a kollégiumban 1848-ban

felfüggesztették a tanítást – épületét kórháznak használták –, s csak a szabadságharc leverése után indították újra. Elég átfutni a tanárok életrajzát és Koós Ferenc visszaemlékezéseit, amelyekből a történelmi körülményekből következő hasonló sorsok sokasága tárul elénk, s győz meg bennünket a páratlan hazafias lelkesedésről, ami tanárokon és diákokon egyaránt úrrá lett, s később mindegyikük életében meghurcolást vagy még annál is nagyobb tragédiát eredményezett.

A marosvásárhelyi református jogakadémia legnevesebb professzora Makfalvi Dósa Elek (1803–1867) – Erdély első jogi doktora – 1831 és 1848 májusa között működött a marosvásárhelyi református jogi akadémián. 1848 izgalmas napjaiban mint a Széchenyi István elveit valló s követő mérsékelt ellenzéki megtartotta irányát. 1849 februárjában Csányi László kormánybiztos Marosszék kormánybiztosává nevezte ki; ezért 1852-ben négyévi várfogságra ítélték, de félévi fogság után császári kegyelemmel hazabocsátották. 1862-ben jogi tanszékét a marosvásárhelyi református kollégiumban újra elfoglalta. 1866-ban szülővárosa a pesti országgyűlés képviselőjének választotta, a képviselőház pedig alelnökének. A Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd tiszteletbeli tagja volt.

Török János (1806–1854) tanár a függetlenségi harc vértanúja, 1848 nyarán századosként részt vett a székely ifjúság katonai kiképzésében. Az osztrákok elfogták, és Nagyszebenbe hurcolták, ahonnan Bem honvédjei szabadították ki. A Szemere-kormány a marosvásárhelyi kollégium igazgatójává nevezte ki. Tisztségéről 1850 januárjában lemondott, majd abban az évben eltiltották a tanárságtól. 1851-ben újra katedrát kapott. 1852-től részt vett a Makk-féle – a Habsburg abszolutizmus elleni – összeesküvésben. Mint az összeesküvés egyik vezéregyéniségét 1854-ben, kétévi fogház és vallatás után a marosvásárhelyi Posta-réten kivégezték. A kivégzés napjára a következőképpen emlékezik Koós Ferenc, a későbbi bukaresti lelkipásztor, emlékiró: „1854. március 10-én délelőtt történt Marosvásárhelyt a nemes lelkű Török János kedves tanárunknak és társainak, Gálffy Mihálynak és Horváth Károlynak a Postaréten, bitófán való kivégeztetésük. Rémes hír futotta be a várost azelőtt pár nappal. Hogy a három említett foglyot Szebenből éjszaka a marosvásárhelyi várba hozták erős fedezet alatt, s hogy március 10-én ki fogják végezni [...] minket a kollégiumból nem bocsátottak ki a vesztőhelyre. Jól emlékszem, hogy a harmadik gimnáziumi osztályban volt órám, de nem bírtam tanítani, csak sétáltam le s fel, és tanítványaim, látva végtelen levertségemet, mély csendben ültek, és szomorúan tekintettek reám. Délben azonban én is kimentem a Postarétre, ahol a vértanúk még bitófán függtek, kiket megpillantva, s Török Jánosnak irántam tanúsított jósága eszembe jutván, könnyekre fakadtam, és siettem

otthagyni a golgotát, melyen három nemes lelkű hazafi lehelte ki nemes lelkét a haza szent szabadságáért” (Koós Ferenc: *Életem és emlékeim*. 1971, Kriterion). 1874-ben emlékoszlopot állítottak a kivégzés helyén, amit a székely vértanúk emlékoszlopaként ismer a város lakossága.

Szabó Sámuel tíz éven át (1858–1868) természettudományi tárgyakat és magyar irodalomtörténetet tanított, az ő pályáivét is alaposan módosították a forradalom eseményei: a kitűnő diák a kollégium padjaiból – rövid tüzérségi kiképzés után – egyenesen a szabadságharc forratagába került. A szabadságharc bukása után egy ideig bujkált.

Életművének folyamatban lévő feltárása során úgy tűnik, legjelentősebb a népköltészeti gyűjtőtevékenysége, tanítványai folklórgyűjtő munkájának megszervezése és irányítása, melynek eredményeként Kriza János *Vadrózsák*-jához mérhető gyűjtemény keletkezett, s maradt – sajnos csak részben – az utókorra. A nagyenyedi könyvtár hajdani diákkönyvtárosa volt, ott komoly olvasási szenvedély fejlődött ki benne, ami ifjúsági olvasóegylet létrehozására sarkallta. Ez a kollégium felsőbb osztályos növendékeiből alakult, s részvényesség alapján működött. Alapszabályai értelmében részvényesek lehettek a rendes tanulóifjak a hatodik osztálytól fölfelé, a rendkívüli joghallgatók és a tanárok. A megszabott fél éves vagy éves részvénydíjből rendszeresen vásároltak könyvet, s az így és az adományokból gyarapodó könyvtár olvasószobát tartott nyitva reggel héttől este kilencig. A könyvtárat természetesen a részvényesek használhatták, s az egylet az „alkotmányos önkezelés, nélkülözhetetlen rend és ellenőrzés” feltételei között működött. 1865-ben Szabó Sámuel arról számolt be, hogy az ifjúsági olvasóegylet évenként átlag 120 kötetet szerez, s a fő figyelmet a tudományos munkákra fordítja. 1858 szeptemberében az egyletnek 230 kötete volt, 1865 novemberében már ezernél több. Hírlapjai nagyobb részét ajándékba kapja „szíves pártfogóktól”.

A boldog békeidők

A kiegyezés után a béke biztonságára alapozott gazdasági fejlődés a kollégium életét is kedvezően befolyásolta. Ennek a korszaknak az emlékét számos olyan tabló őrzi, amelyek mindegyike felér egy iparművészeti alkotással.

A millenium időszaka, az általános gazdasági prosperitás időszaka kedvező lehetőségeket kínált a város fejlesztésére is. A kedvező konjunktúra mellett szükség volt Bernády György városépítő polgármester szívós akaratára, olykor megszállottságára ahhoz, hogy a város új arculata kialakulhasson.

Ebben az időszakban vált lehetővé a szűknek bizonyult régi épületek, a könyvtár és a nagy auditorium lebontása, s helyettük egy új főépület felépítése Baumgarten Sándor mű építész és Csiszár Lajos tervei alapján. Az épület minden igénynek megfelelt, díszterme például istentisztelet meg tartására szolgált. A negyvenes években készült képen látható a szószék.

Ebben a korban válik általános gyakorlattá a szemléltetés. Ásványtani és állattani gyűjteményt hoznak létre, szertárakat létesítenek, amelyek számára a kor legjobb taneszközyártóinak kínálatából válogatnak. Ma is megvannak például a fizikaszertárban a korabeli Leybold és Calderoni tanszergyárak katalógusai, és több szertár őrzi az akkor használatos szemléltető eszközöket. A könyvtár is sokat gazdagodott ebben az időszakban.

Ebben az időszakban virágzik a diákok önképzése. A rendszeresen megjelenő iskolai értesítők állandó témáját képezik az Ifjúsági Olvasóegylet könyvvásárlásai, illetve az egylet által szervezett rendezvények. Ebben az időszakban a diákság fejlődésében jelentős szerepet játszik az önképzőköri mozgalom is, amelynek ülései egy-egy diák számára a megnyilatkozás alkalmait jelentik, sokszor életre szólóan meghatározva az illető diák szellemi érdeklődését.

Koncz József (1829–1906) jellegzetes példája annak a szerényen, de lankadatlanul munkálkodó, más munkáját elősegítő tudományos kutatónak, aki szorgalommal gyűjti az adatokat, megkönnyítve ez által pályatársai előrehaladását. A kollégium könyvtárosaként rengeteg forrást felkutatva megírta a kollégium könyvtárának történetét, majd a kollégium történetét, 1556-tól 1896-ig. Ez a több mint 700 oldalas munka elsőrendű forrásmunka bárki számára, aki intézményünk múltjával szeretne foglalkozni. A véletlen néha éppen az arra érdemes ember segítőtársául szegődik, így történt ez Koncz József esetében is, akinek 1860-ban sikerült egy középkori hártakódexet megvásárolnia. A vásárlás körülményeiről az azóta róla elnevezett Koncz-kódex belső borítólapján általa írt bejegyzés tájékoztat: „E ritka példány Erdőszentgyörgyön a Rédei, most Württemberg-könyvtárból került az ott lévő kereskedő lomtárába. Ott

meglátván megvettem és adtam a marosvásárhelyi ev. ref. tanoda könyvtárának 1860-ban. Koncz m. p.”

Ebben a kódexben található a hatodik magyar nyelvemlék (*Marosvásárhelyi Glosszák* és *Marosvásárhelyi Sorok*), amelyet – forrásaink szerint – Koncz is ismert, de nem tulajdonított neki nagy jelentőséget. A szövegemlékre Farczády Elek újból rábukkant, és közkinccsé tette.

Mentovich Ferenc (1819–1879) különleges színfolt e kor nagy tanáregyéniségeinek palettáján. Első verskötetete, az *Uniódalok* (Kolozsvár, 1847) az erdélyi ellenzék politikai követeléseit szólaltatja meg. 1848–49-ben a szabadságharc mellett állt. 1849-ben lőporgyárban munkásként dolgozott, majd Pesten lett újságíró és nevelő. 1850-ben a nagykőrösi gimnázium költészettan- és irodalomtanára volt. Helyére később Arany János került, s ő a természettudományok tanára lett. 1856-ban a marosvásárhelyi kollégium matematikai tanzékét foglalta el. Legfőbb hivatásának az 1850-es évektől kezdve a természettudományi ismeretek terjesztését tekintette. Ő szerkesztette a *Marosvásárhelyi Füzetek* című folyóiratot, majd a *Székegy Néplapot*, végül a *Székegy Közlönyt*. Tudományos fő műve az *Új világnézet* (Maros-Vásárhely, 1870; az 1863-i első kiadását a cenzúrahivatal elkobozta). Ebben és kisebb vitáiraiban a mechanikus materializmus álláspontját védelmezte az uralkodó idealista áramlatokkal szemben, Darwin tanításai mellett. Híre volt az ő könnyű, népszerű és kellemes előadásainak, amelyekben mindig talált alkalmat a kor természettudományos újdonságainak bemutatására. Valószínű, hogy az ebből adódó népszerűsége miatt lehetett éppen ő a szervezője és irányítója a kollégium önképzőköri tevékenységének. Munkásságának eredményességét jelzi, hogy halála után a diákok az Önképzőköri Társulatot szeretett tanáruk tiszteletére és emlékére Mentovich Körnek nevezték el.

Az első világháborútól a az államosításig

Az első világháború kitörése az iskola nyugalmát is feldúlja. Tanárokat és volt diákokat visznek el katonának. Olyan is előfordult, hogy a diákokat rögtön az érettségi vizsga letétele után besorozták, így ők már katonai egyenruhában szerepelnek saját tablójukon.

1920 után az impériumváltással nehéz idők köszöntöttek az iskolára. Az 1921–1922-es román földreform kisajátításai alapjaiban érintik az iskola önfenntartásának lehetőségét. A kollégium státusát komoly sérelem érte azzal is, hogy a román kormányzat „elfelejtette” folyósítani az egyházi tanítók számára a fizetés-kiegészítést. Korábban az egyházi iskolákban működő tanárok jövedelme

két részből állt, az egyház által adott fizetésből és az állami kiegészítésből, amivel nagyjából az állami iskolákban tanító tanári fizetések szintjére hozta az egyházi iskolákban adott fizetéseket. E kiegészítés elmaradásával az egyházi iskolákban dolgozók fizetései tartósan alatta maradtak az állami oktatásbeli bérezésnek.

A tanárok életét megkeserítették az akkor még alig ismert román nyelvből teendő nyelvvizsgák, a diákokét pedig az érettségi vizsgák, amelyeket a kollégium diákjainak állami intézményekben tanító tanárok előtt kellett tenniük más intézményekben, például a Papiu Ilarian állami gimnáziumban vagy a kolozsvári református kollégiumban. A vizsgákon a jelentkezők nagy hányadát elbuktatták, nagy sikernek számított, ha a diákok 40-45%-a átment.

Bernády György volt polgármester, aki az iskola főgondnoka volt, nagy politikai tekintélyével igyekezett az iskolára nehezedő nyomást enyhíteni.

1941–1944 között az iskola ismét erőre kaphatott, az idevágó emlékek jelentős része a diákok önszerveződéséhez vagy a cserkészmozgalomhoz kötődik. A kollégiumi értesítők, amelyeket évtizedeken át adott ki az iskola igazgatósága, jól érzékeltetik ezt. Ezek az értesítők azért is fontosak az iskola múltjával foglalkozók számára, mert a diáksággal kapcsolatosan számos fontos adatot tartalmaznak.

Ebben az időszakban a háborús években és a kommunista hatalomra való áttérés időszakában Nagy Endre igazgató csaknem húsz évig állt a kollégium élén (több helytörténeti munkája maradt fenn). Rá és több tanártársára emlékeztetnek azok a plakettek, melyeket most, az évfordulós ünnepek kapcsán helyeztek el a z internátus falán az öregdiákok.

Az erre a korszakra vonatkozó, még működő kollektív emlékezet a 450 éves évforduló alkalmával a következő tanároknak állított emléket plaketten vagy tablón:

- Nagy Ödön (1879–1961) biológianár – feldolgozta Erdély flóráját és faunáját.
- Kováts Benedek (1885–1972) igazgató, hitoktató – az ő igazgatósága alatt államosították a református kollégiumot.
- Farczady Elek (1870–1954) tudós történész – a Bolyai Tudományos Könyvtár főkönyvtárosa, tudományos kutató – ő fedezte fel a hatodik magyar nyelvemléket (Marosvásárhelyi sorok és glosszák).
- Molter Károly (1890–1981) irodalom- és némettanár – 1945-től 1950-ig a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem német tanszékének tanára, az iskola önképzőkörének vezetője, író, kritikus és irodalomtörténész. Diákkorában verseket, bölcséleti cikkeket írt, később a széppróza lett

kizárólagos területe. Kezdetől fogva tagja volt a marosvécsi Erdélyi Helikonnak.

- Pálffy Antal (1903–1973) matematikatanár – szakkönyvek és a Bolyaiakról írt mű írója.
- Nemes Károly (1911–1958) igazgató, történelem- és filozófiatanár – a kommunista időkben börtönbüntetésre ítélték.
- M. Kiss Pál földrajz- és történelemtanár – művészettörténeti és helytörténeti munkák írója.

Gulyás Károly rajztanár emléke is sok volt diákja lelkében él, noha most nem került fel e tablóra. Szenvedélyes odaadással tanította a művészettörténetet, nagyon odafigyelt diákjai megmutatkozó művészi hajlama-ira, számos tehetséget fedezett fel és indított el művészi pályán.

Vida Árpád, Bordi András, Barcsay Jenő, Vásárhelyi Z. Emil a legkiemelkedőbb tagjai ennek a gárdának.

Az államosítástól a rendszerváltásig

A magán- és felekezeti iskolák államosítása a Nagy Nemzetgyűlés által 1948. augusztus 3-án megszavazott Tanügyi Reform előírásai alapján történt. Ezen előírások hatályba lépésétől kezdve az állam tartotta fenn, irányította és ellenőrizte az összes tanintézetet. Így a marosvásárhelyi Református Kollégium javai is állami tulajdonba kerültek, a vallási rendeltetésű tárgyakat a református egyháznak adták át. Az oktatás elméleti jellegét sikerült megőrizni, de az ossztanulmányi időt csökkentették. A reál és humán tagozatra való felosztás megszűnt, egységes tanterv alapján folyt az oktatás, amelyben a humán tárgyak részarányát visszaszorították. A líceumi osztályokba való felvételnél osztálykritériumok is érvényesültek, ugyanakkor megkezdődött a tanszemélyzet radikális cseréje: az előző évben működő 31 tagú tanári karból mindössze 8-an maradtak a helyükön. A káderhiány miatt a frissen kinevezett tanárok egy része képesítés nélkül kezdett el tanítani, majd menet közben, levelező tagozaton végezte el a főiskolát. Néhány év alatt megszűnt a káderhiány, és a tanárok kinevezésénél alapvető követelmény lett a végzettség. Ekkor alakult ki az iskola stabil tantestülete, amely a 60-as, 70-es években, a tanügyre nehezedő nyomás enyhültével igen magas szintre emelte az iskolában folyó oktatómunkát.

Bolyai Farkas halálának 100. évfordulója alkalmából háromnapos megemlékezés-sorozatot tartottak 1956. november 16–18. között. Az ünnepi gyűlésen jelentették be, hogy a kormány döntése értelmében az ősi iskola

felveszi leghíresebb professzorának nevét. A kezdeményezés a három évvel korábban kinevezett fiatal igazgatótól, Kozma Bélától származott.

A rákövetkező évben, 1957. szeptember 8-án és 9-én ünnepelték az iskola fennállásának 400. évfordulóját. Jelentős anyagi ráfordítással külső-belső felújítást végeztek, az iskola előtti téren leleplezték a két Bolyai szobrát, a teret is róluk nevezve el.

Az 1958–1959-es tanévben újraszervezték a reál és humán tagozatot, 1960-ban megjelentek az iskolában a román tannyelvű osztályok, az ezt követő 5 évben fokozatosan bevezették a 8 osztályos elemi iskolai oktatást, így visszaállt a 12 éves ösztanulmányi idő.

Az elméleti oktatást magas szinten tartva, meglehetősen erőltetett módon gyakorlati oktatást igyekeztek társítani hozzá az iskolaműhelyekben és állami vállalatoknál folyó „képzés” keretében, valamint a műszaki tantárgyak bevezetése révén. A diákoknak ez a fajta túlterhelése az 1989-es rendszerváltásig tartott.

Az iskola könyvtára és a Bolyai-múzeum

Az iskola könyvtára a kezdeti időktől fontos szerepet töltött be az oktatás-nevelés folyamatában. Az évszázadok folyamán állományát is nagy gonddal tartották rendben a könyvtár őrői. Gyarapodása a kezdeti időkben főleg adományok révén történt. A külföldi egyetemjárók, a peregrinusok távozásuk előtt arra kötelezték magukat, hogy hazatértükkor egy arany ára könyvet hozzanak iskolájuknak. Ezzel magyarázható a sok német és németalföldi nyomdából származó kiadvány jelenléte a polcokon. A könyvekben gyakran szerepel az adományozó neve, így tehát tudjuk, hogy nagyon sok értékes könyv került ily módon az iskola tulajdonába.

A könyvtárat a későbbi időkben is módszeresen fejlesztették vásárlások, de főleg adományok révén. Az adományozók közületek, könyvkiadók, de sokszor magánszemélyek is, akik nemegyszer muzeális értékű könyvet vagy egész gyűjteményt ajándékoznak az iskolának. Például az iskola tanárai és más értelmiségiek sokszor egész könyvtárukat, kézírataikat az iskolára hagyták. Ezt tette Bolyai Farkas, Dósa Elek jogászprofesszor, Mátyus István orvos is.

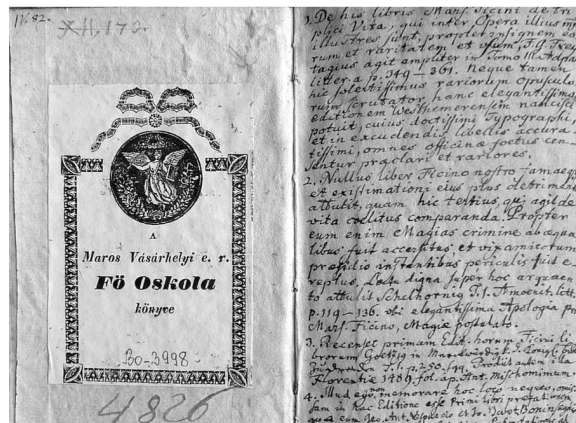
A könyvtár mellett az iskolának levéltára is volt. A Bolyai-könyvtár nem csupán mennyiségileg számottevő (80 000 kötet), hanem az itt őrzött értékek révén is. A két Bolyai kézíratai felbecsülhetetlen tudománytörténeti jelentőségűek. A tekintélyes kézírati állományban iskolai jegyzetek, tudományos mű

vek, a könyvtár gyarapítására vonatkozó iratok, diák-önképzőkori alkotások találhatóak. Óriási értéket képviselnek az ősnymtatványok, unikumok, könyvritkaságok, 1800 előtti nyomtatványok. Jelentős a könyvtárban a régi kalendáriumok, egyetemi disszertációk, iskolai értesítők, röplapok, régi erdélyi gyászjelentések és halotti beszédek, a marosvásárhelyi nyomtatványok és periodikák gyűjteménye.

Az iskolában rendezték be először a Bolyai-múzeumot, melynek hivatalos megnyitója 1937. november 9-én volt. Ebben láthatók voltak: a Bolyai-koponyákat őrző szekrény, Farkas székei és asztala, a Bolyaiak levelei, munkái, olajfestményei és személyes tárgyai. Egy sarokban állott Farkasnak egy saját tervezésű csempekályhája. A falon a Farkasról készült egyetlen hiteles kép – amit volt diákja, Szabó János készített – mellette egy Gauss-portré függött. 1938-ban a múzeumban elhelyezték Bolyai János korszakalkotó művét, az *Appendixet*, és a Kollégium megszerezte azokat a koszorúkat is – a dedikált szalagokkal együtt –, melyeket 1902-ben a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem kapott, amikor méltó módon megünnepelte Bolyai János születésének 100. évfordulóját.

1948-ban központi rendeletre államosították a Református Kollégiumot. Az államosítás után a múzeum anyagát kihordták a folyosóra, és az értékes Bolyai-émléktárgyak egy évig ott voltak gondozatlanul hagyva. A múzeumot az elkövetkező három évben visszahelyezték, és új tárgyakkal bővítették.

1955-ben a könyvtárat és a Bolyai-múzeumot eltávolították a Kollégiumból, és átszállították a Teleki Tékába. A Kollégium könyvtárából átszállított könyvek a Teleki-könyvtárba kerültek. Így jött létre a Teleki-Bolyai-könyvtár, amelyben ma is őrzik a possessor-jegyzékeket, mely alapján tudni lehet az egyes könyvek korábbi tulajdonosait. A hajdani kollégium könyveibe ex librist ragasztottak, amely kezében pennát tartó angyalt ábrázol. Ezt a mellékelt képen láthatjuk Marcellus Ficinus egyik XVI. századi könyvében.

Az iskola híres diákjai

– Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) 40 éven keresztül a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban a görög nyelv, a bölcselet és természettan tanára, I. Apafi Mihály fejedelem háziorvosa. A világi műveltség barokk kori népszerűsítőjeként tartják számon. Fő műve az első önálló magyar nyelvű orvosi munka, a *Pax Corporis* (Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről s' azoknak Orvoslásának módgyáról való Tracta) 1747-ben jelent meg.

– Kibédi Mátyus István (1725–1802) az egyesített Küküllő- és Marosszék rendes főorvosa, az első magyar nyelvű (több latin nyelvű) dietetikai szakmunka szerzője. Házát, 912 műből (1326 kötetből) álló könyvtárát és teljesen berendezett nyomdáját a marosvásárhelyi református kollégiumra hagyta. Így rendelkezhetett a kollégium saját nyomdával, amelyben pl. a két Bolyai műveit, de a kollégiumhoz és a városhoz kapcsolódó több más munkát is nyomtattak.

– Kovásznai Sándor (1730–1792) a kollégium nagyhatású tanára, polihisztor. Több latin nyelvű könyve maradt fenn, önéletírása könyv formájában is megjelent *Az ésx igaz útján* címmel (Bukarest, 1970). Tizennégy nyomtatott könyve jelent meg, és tizenkét kéziratot is megmaradt.

– Az iskola leghíresebb diákja Bolyai János (1802–1860) volt, az abszolút geometria megalkotója. Főművét, az *Appendixet*, amely egy mindössze 29 oldalas matematikai remekmű, éppen a kollégium nyomdájában nyomtatták. A komplex számokról írott művének címe: *Responsio* (1837). Kiss Elemér kutatásai nyomán kiderült, hogy algebrai és számelméleti munkássága is rendkívül értékes. Kortársai nem értették és nem tudták felbecsülni a zseni igazi nagyságát. Mint a legtöbb géniusz, végtelenül magányos maradt.

– Aranka György (1737–1817) Kovásznai Sándor tanítványa, a Magyar Nyelvmívelő Társaság (a Magyar Tudományos Akadémia elődje) alapítója volt. A kéziratban heverő régi erdélyi emlékiratok és történeti munkák kiadására 1792-ben megszervezte a Régi Kézírások Társaságát.

– Gecse Dániel (1768–1824) Marosvásárhely humánus orvosa, akinek lételeme volt a jótékonykodás, ezért emberbaráti intézetet hozott létre.

– Koós Ferenc (1828–1905) jeles közéleti személyiség, a bukaresti református hit- és közösségi élet megszervezője, brassói tanfelügyelő, szerkesztő, emlékiró.

– Vályi Gyula (1855–1913) a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem elméleti fizika és matematika professzora azt a hagyományt vitte tovább, amely Bolyai Farkas munkásságán alapszik.

– Bernády György (1864–1938) városépítő polgármesterünk, aki a XX. század elején az akkor még elmaradott, fejletlen települést a kor színvonalán álló, csatornázott és közvilágítással rendelkező várossá tette, s szecessziós stílusú építkezéseivel meghatározta annak máig jellegzetes arculatát.

– Feltétlenül az iskola hírnevét öregbítő, volt diákok közé tartozik Kelemen Lajos (1877–1963), aki az Erdélyi Múzeum könyvtárosa, majd az Erdélyi Múzeum levéltárosa, történetének megírója. Az ő érdeme, hogy az egyesület levéltára (ma a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Történelmi Levéltára) Erdély középkori történetének páratlanul gazdag gyűjteményévé fejlődött. Történetírói munkássága elsősorban Erdély középkori művelődés- és művészettörténetére terjedt ki.

A jelen

A rendszerváltás után újraindult a református felekezeti oktatás: az 1994-ben létesült tagozat 2000-ben válik külön, önálló intézménnyé. A két, egy tőről fakadó iskola közösen használja az épületet, amely immár újra egyházi tulajdon. A Bolyai Farkas Líceumban 2005 szeptemberétől ismét

csak magyar tannyelvű osztályaink vannak.

A Bolyai Líceumban jelenleg 1100 diák tanul, a számokat némileg kerekítve kb. 100 az első négy elemiben, 100 az V–VIII. osztályokban, és kb. 900 a felső tagozaton, a IX–XII. osztályokban (15–19 éves korosztály). 1989 előtt éveken át tulajdonképpen csak reál tagozat létezett, ettől kezdve újra kiépült a humán tagozat. Most a tanulók kb. 60%-a jár reál, 40%-a humán tagozatra. Iskolánknak kb. 100 saját tanára van.

Az újraindult Református Kollégiumban kb. 250 diák tanul teológiai, illetve világi profilú osztályokban. Az iskola célja: a hit cselekvő erővé alakítása, ami az alapításkor kitűzött célokkal cseng egybe.

Egy ilyen nagy intézmény vezetése, munkájának összehangolása átlagon felüli teljesítőképességet igényel az iskola vezetőségének részéről.

2001-ben indult újra évfolyamonként egy-egy osztállyal az elemi oktatás, amelynek szervezésében ugyanazok a vezérelvek érvényesülnek, mint a felső tagozat esetében: iskolánk így vezetheti végig növendékeit az anyanyelvű oktatás minden lépcsőfokán.

1989 előtt az oktatás csak hazai hagyományok és minták alapján működött, ami előnyt és hátrányt egyaránt jelentett. Ezt a ténytet – visszapillantva az elmúlt években bekövetkezett változásokra – ma már világosan látjuk. A változás után a nyugatról felénk érkező áramlatok nálunk is éreztették és éreztetik hatásukat. Első és legfontosabb következmény, ami ebből adódik: annak a felfogásnak a kialakulása, hogy az iskola nem kizárólagos, talán nem is elsődleges helye a világról való ismeretek megszerzésének. Mi, tanárok sokszor észleljük, hogy diákjaink rengeteg dolgot tanultak meg tőlünk függetlenül, de azt is, hogy a tv, az internet vagy az újságok tudománytalan, esetleg hamis állításait milyen nehéz meggyőzően cáfolni. Számtalan, igazából feldolgozhatatlan mennyiségű és egymásnak ellentmondó üzenet jut el hozzájuk, az együttes hatás nem lehet más, mint az elbizonytalanodás, az értékválság, a fogózkodók hiánya. Szellemi múltunk kötelez, hogy többet nyújtsunk, mint a tantárgyak összességéből nyerhető tudást: összefüggő világképet, erkölcsi értékrendet, indíttatást a cselekvésre, képességet az örömrre.

Az évfordulós ünnepség

A találkozó kapcsán sor került a Református Kollégium címerének visszahelyezésére, ui. 2006 óta ismét a református egyház az épület tulajdonosa.

A most megrendezett V. Világtalálkozó az iskola alapításának 450. évfordulóját kívánta méltó módon megünnepelni. A résztvevők az iskola múltjára, a Bolyaiakra emlékeztek, kegyelettel idézték fel az iskola – különböző korokban – mártírhalált halt tanárainak és diákjainak emlékét, az alkalomhoz kötődő kiállításokat tekinthettek meg.

A nagy múltú iskolák tudják diákjaiknak azt a biztonságérzetet nyújtani, amely az értékek hagyományozásából származik. Ez a változatlan továbbadás szavatolja az egymást követő nemzedékeknel fellelhető tartást, erkölcsi kvalitásokat. Az iskola tekintélyes múltja kötelez, de annak is tudatában vagyunk, hogy az egyre sokasodó szellemi műhelyek más-más forrásból merítik a hasonló teljesítményekre ösztönző erőt. Tanárként el kell igazítanunk diákjainkat a gyorsan változó világban, miközben magunkon érezzük a jeles elődök tekintetét. Ezért olyan könnyű és ezért olyan nehéz mindenik soron következő lépés.

(A kollégium történetét Madaras Piroska írásával a következő számunkban folytatjuk)

Bibliográfia

- Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Református Kollégium története (1557–1895)*. Marosvásárhely, 2006, Mentor.
- Sebestyén Mihály: *A Marosvásárhelyi Evang. Református Kollégium történetéből (1895–1944)*. Marosvásárhely, 2006, Mentor.
- A marosvásárhelyi sorok és a marosvásárhelyi glosszák*. Bukarest, 1973, Kriterion.
http://www.medibit.hu/mvhehely/lexikon/lexikon_b.htm#bvg (Marosvásárhelyi Pantheon).
www.bolyai.port5.com
- Koós Ferenc: *Életem és emlékeim*. Bukarest, 1971, Kriterion.
- A Marosvásárhelyi Református Kollégium évkönyvei
- Kiss Pál: A Marosvásárhelyi Református Kollégium története. In *A Marosvásárhelyi Református Kollégium 1939–1940-es évkönyve*.
- Madaras Piroska: *A II. világháború utáni 40 év története* (kézirat)
- Olosz Katalin: Szabó Sámuel, a nagyenyedi Bethlen Kollégium egykori diákkönyv tárosa. *Erdélyi Múzeum*. 64. köt., 2002. 1–2. füzet.